

Nyolcszáz éves a pilisi apátság

A 12. század a latin kereszténység országaiban a ciszterci szerzetesek százada volt. Az első ciszterciek élete, élükön Szent Bernáttal (1090–1153), csodálatos vonzóerőt gyakorolt a kortársakra. Százával jelentkeztek fiatalok és idősebbek az új rend monostoraiba. Ez újabb és újabb alapításokat tett lehetővé, sőt szükségessé. Különösen Szent Bernát monostorának, Clairvaux-nak, továbbá Morimondnak alapításai terjedtek el Európa országaiban. 1152-ben, amikor a rend általános közgyűlése, káptalanja tilalmi határozattal akart a gyors terjeszkedésnek véget vetni, már 339 ciszterci apátság működött Európa-szeret Portugáliától Svédorszáig, az írek zöld szigetétől a Visztula partjáig és Calabriáig. Magyarországon ekkor még csak a cikádori apátság állott, a mai Bátaszék helyén. Alapítását 1142-ben II. Géza királynak köszönhetjük; első szerzetesei és részben a későbbiek is az ausztriai Heiligenkreuzból érkeztek.

A ciszterciek magyarországi begyökerezése igazában III. Béla király (1172–1196) személyéhez fűződik. Uralkodásának első szakaszát Lukács esztergomi érsekkel, továbbá trónkövetelő öccsével, Géza herceggel és annak védelmezőjével, II. Henrik osztrák herceggel folytatott küzdelmei jellemezték. Végre 1179 elején, amikor Géza herceg már biztos örízetben volt, Lukács érsek kibékült a királlyal. Ugyanabban az évben, talán éppen az érsek befolyására, III. Béla elkezdte a ciszterciek telepítését országában. Lukács érsek Párizsban tanult, és Franciaországban járva alkalma lehetett megismerni a ciszterciek életét. A király érdeklődését a francia eredetű rend felé terelhette első felesége, Châtillon Anna, eredetileg Ágnes, is. Apja Châtillon-Rajnald kereszties vitézként jutott el keletre és Antiochia fejedelme lett. Valószínűleg Châtillon-sur-Loing-ból származott a Donzy családból, amely szoros kapcsolatban állt a Pontigny-i apátsággal. Pontignyból jöttek ugyanis az első ciszterciek, akik III. Béla hívására a Maros mellett az egresi monostort 1179-ben benépesítették. Ekkor már a rend középkori alapításainak 61%-a fennállott. 1182-ben került sor a zirci, 1184-ben a pilisi és a szentgotthárdi apátság alapítására. Ezekről és a többi alapításokról a külföldi könyvtárakban őrzött 13–15. századi apátság-katalógusokból tudunk. A két legrégebbit a londoni British Library őrzi a British Museumban.

A pilisi apátság alapítását közvetlenül megelőző évben Cistercium, franciául Cîteaux apátja, Péter, méltóságban a rendben a legelső, személyesen járt Magyarországon Wezeloval, az elsassi Pairis apátjával, Vilmos cisterciumi perjellel és még két szerzetessel. Kérésére a király minden fennálló és alapítandó ciszterci monostornak biztosította azt a kiváltságot országában, amelyet a rend Franciaországban élvezett: a szerzetesek és a konverzusok vagyis munkásteestvérek, valamint a nekik szolgálatot tevők szabadon, mindenféle vám fizetése nélkül léphettek az országba és távozhattak onnan. III. Béla oklevelét Péter magával vitte Cisterciumba, és az ott vezetett régi okleveleskönyvben szövege máig fennmaradt.

Két igen régi katalógusból az alapítás napját is meg lehet állapítani: 1184. május 27-én, Szentháromság vasárnapján iktatta be ünnepélyesen a király a legálább 12 szerzetesből, egy apátból és számos munkásteestvérből álló közösséget az új monostor színhelyén az adományozott jövedelmek, birtokok és az elkészült épületrészek birtokába. A szerzetesek ugyanazon a napon elkezdték dicsérő

imádságuk, a szent zsolozsma éneklését. A Német-Római Birodalom Burgundia nevű grófságának (Franche-Comté) Acey nevű monostorából érkeztek. Franche-Comté ma Franciaország része, nyelve, műveltsége a középkorban is francia volt. Acey a tartomány fővárosától, Besançontól nyugatra 33 km-re fekszik az Ognon folyó partján, dombos, erdős vidéken. Ősi templomának jelentős része ma is áll, és a szigorúbb fegyelmű ciszterciek (trappisták) dicsóítják benne Istent. Acey még Szent Bernát életében az ugyancsak Franche-Comtéban fekvő Cheri-lieu-ből települt, az pedig közvetlenül Szent Bernát monostorából, Clairvaux-ból. A pilisi apátság első idősebb lakói között lehettek néhányan, főként munkás-testvérek, akik személyesen találkoztak a clairvaux-i Bernát apáttal, de olyanok biztosan voltak, akik közvetlen szem- és fültanúktól hallottak róla.

Az alapítás színhelye a pilisi erdő, a királyi család ősi birtoka és vadászterülete. Az erdőség legkiemelkedőbb pontjának, a Pilis hegnyek keleti lábánál bővizű forrás fakad, amely alkalmas volt egy népes monostor vízellátására. A ciszterciek által annyira keresett csend és magány biztosítva volt, de a királyi és érseki székhelytől, Esztergomtól sem feküdt egy napi járásnál távolabb e hely.

A feltárási eredmények részletesebb közlése során kétségtelenné vált, hogy a ciszterciek építkezését megelőzően a pilisi apátság színhelyén jelentős, faragott kövekkel is díszített kőépület állott. Ennek rendeltetéséről ma még nem tudunk biztosat mondani, mert az igen szűkös hazai forrásokban erről semmit sem találunk. Acey történetének írója 1898-ban úgy tudta, hogy Pilisen a ciszterciek előtt bencések voltak. Állítása azonban még felülvizsgálatra szorul, mert hiteles forrásra nem hivatkozik.

A messzi tájról érkezett fehér barátok életébe és történetébe kevés betekintést enged a fennmaradt igen szűkös írásos emlékegy. Az első évtizedek bizonyosan a templom és a konventház építésével teltek el. Ugyanakkor meg kellett szervezniük a királytól kapott birtokaik gazdálkodását, hogy jövedelmükből az építkezés folytonosságát biztosíthassák.

Az építkezés hatalmas arányaira a feltárt alapfalak és maradványok szilárd bizonyítékot nyújtanak. Elég megemlítenünk, hogy a kereszthajós templom hossza 56 méter, s a két oldalhajót nyolc-nyolc hatalmas pillér választotta el a főhajótól. A munkás-testvérek 31 m hosszú termének boltozatát öt oszlop tartotta. Az épület méreteiből szabad talán a szerzetesek és munkás-testvérek nagy számára is következtetnünk. Létszámukról feljegyzés nem maradt, tudjuk azonban, hogy nyolcvan év alatt háromszor bőcsátott ki Pilis új konventet, vagyis tizenkét szerzetest és egy apátot: 1191-ben Pásztóra, 1232-ben Bélháromkútra, 1270-ben pedig az ábrahámi monostor benépesítésére. Így a pilisi apát e három apátság atyapátjává lett, s ezen kívül a veszprémvölgyi ciszterci apácák felett is felügyeletet gyakorolt.

Bizonyos, hogy a pilisi építőműhely nyugatról jött, mivel a rend építészeti hagyományait híven követték. Még nincs azonban tisztázva, hogy a pilisi építkezés mely ciszterci apátság építésével áll szorosabb kapcsolatban. Legkésőbb 1236-ban elkészült a monumentális apátsági templom, mert ebben az évben egy pápai oklevél a templomszentelésről, mint megtörtént eseményről tesz említést. A pilisi templom időközben más királyi alapítású ciszterci monostorok templomának mértéke lett, mert a zirci, majd a kerci és toplicai ciszterci templomok hosszérete a pilisiével tökéletesen egybevág. Szélességük is megközelítően azonos, kikövekeztethető boltszakasz-rendszerük viszont valamivel későbbi építési időt valószínűsít.

A pilisi apátság gazdálkodása a rend kezdeti szigorú szabályait és hagyományait már nem tudta megvalósítani. Nemcsak azért, mert mint nyugaton, így nálunk is a művelés alatt még nem álló földek megfogyatkoztak, a népesség száma

rendkívül erősen emelkedett, hanem mert Pilis birtokai Pozsony, Pilis és Hont vármegyében elszórva, egymástól távol feküdtek. Bizonyosra vehetjük, hogy a monostor közelében a munkástestvérek és a zsolozsmát végző monachusok saját kezükkel is dolgoztak a földeken, a távolabb fekvő birtokok művelését azonban másokra kellett bízniuk, és így a cisztercieknél annyira jellegzetes grangia, azaz major-szervezet itt nem fejlődhetett ki. Elmúltak azok a lelkes kezdeti idők, amikor a ciszterciek minden szükségüket saját kezükkel akarták megtermelni, és mások munkájából származó jövedelmet nem fogadtak el. Egyre gyakrabban kapták meg adományképpen egyházi tizedek jövedelmét, az általuk művelt földek pedig pápai kiváltság folytán mentesek maradtak a tizedfizetés alól. A pilisi apátságnak legjelentősebb jövedelmi forrását a győri, pozsonyi és csütörtökhelyi vámjövedelem egyharmada képezte. Mindezt az alapító királytól kapták, mint később az óvári vámot is. 1357-ben az említett vámokból 440 aranyforint volt az apátság bevétele, birtokaiból viszont csak 260. Ezeken kívül bor és gabona tizedből is gazdagodott.

A 13. században a pilisi apát huszonhat vagy még több esetben kapott pápai megbízást. Így például 1204-ben a magyarországi görög szertartású monostorok fegyelmének helyreállítására kellett javaslatot tennie. Imre király a pilisi monostorban helyezte biztonságba azt a pénzüsszegét, amelyet a templomos és ispotályos lovagok szentföldi munkájának támogatására, valamint fiának, III. Lászlónak javára félretett. 1213-ban a pilisi ciszterciek temploma fogadta be a meggyilkolt Gertrud királyné holttestét. Ebből a történetírók arra következtetnek, hogy a gyilkosság a pilisi erdőben vadászat alkalmával történhetett. Úgy látszik, a királyné fiát, a későbbi IV. Bélát nagyobb kegyelet fűzte édesanyjához, mint apját, II. Endre királyt. A ciszterciek iránti halálját ugyanis többször kifejezte. 1234-ben a kivégzett gyilkos, Péter ispán pétervárad birtokait francia cisztercieknek adta új apátság alapítására, 1254-ben pedig a pilisi apátság birtokait megerősítő oklevélben kifejezte, hogy azt minden erővel szeretni és bőséges javakkal növelni törekszik, mivel édesanyja ott tisztességben nyugszik.

A rend évenként Cîteaux-ban megtartott egyetemes káptalanja azonban többször elégedetlen volt a pilisi ciszterciek fegyelmével. Ez valószínűleg annak tudható be, hogy a király és királyné, valamint széles kíséretük gyakran felkeresték a monostort, és a rend szigorú szabályait és napirendjét az étkezés, klauzura stb. terén aligha vették figyelembe.

Miután a tatárok 1241/42 szigorú telén a Duna jegén könnyűszerrel átkeltek a Dunántúlra, a pilisi apátság sem tudta elkerülni a pusztulást. A szerzetesek okleveleikkel Esztergomba menekültek. Ők maguk a vár védelme alatt úgy látszik, életben maradtak, de okleveleiket elveszítették. IV. Béla király ezért János apát kérésére újra írásba foglalta a monostort megillető birtokokat és jövedelmeket. Ez az aranybullával ellátott oklevél az egyetlen, ami az apátság középkori levéltárából megmaradt. Más feljegyzésnek, évkönyvnek, naplónak, számadásnak ma már nyoma sincs. Éppen ezért csak feltevésekre vagyunk utalva abban a tekintetben, hogy milyen lelki, szellemi és gazdasági hatások indultak ki Pilisből. E feltevéseket a rend általános történetére alapozhatjuk, ami eléggé közismert. Az apátság virágkorának a 12. század vége és az egész 13. század tekinthető. 1356-ban Lajos király már panaszkodott a pápához intézett levelében a pilisi apátság leromlott gazdasági és még inkább lelki fegyelméről, és ezért kéri, hogy Henrik heiligenkreuzi szerzetest helyezze az apátság élére. Ez meg is történt, amint Sigfrid reini apát következő évi, Lajos királyhoz intézett jelentéséből és számos oklevélből értesülünk. Az említett jelentés betekintést enged az apátság viszonyaiba a 14. század közepén. Sigfrid apát is megemlíti Pilis zilált anyagi és lelki viszonyait. Elrendeli, hogy az új apát először tizenkettőre, később huszon-

négyre növelje a szerzetesek számát, és erősen bízik abban, hogy az új vezetés alatt a monostor élete is meg fog újulni. A király még ugyanabban az évben Henrik apátra bízta az Aachenben alapítandó magyar kápolna ügyét. A kápolná-ról és kincseiről a pilisi apátok később jelentéseket írtak a királyhoz.

Henrik apáttal kezdve a monostor korábbi, Franciaországhoz fűződő kapcsolatait osztrák és német hatás váltotta fel. Erre következethetünk Ulrik, Konrád, Hermann, Rösner Jodok és Normann János apátok neveiből is.

A 15. században az egyetemes káptalan három alkalommal is a pilisi apátra bízta a magyarországi ciszterci monostorok látogatását és reformálását. 1480-ban Mátyás király kérésére és a rendi káptalan intézkedése nyomán németországi ciszterciek érkeztek Magyarországra, hogy hét ciszterci monostorba új életet öntsenek. Ekkor lett Pilis apátja Rösner Jodok, a frankországi Ebrach korábbi perjele. Az utolsó apát, Normann János a mohácsi csatavesztést követő napokban, amikor a törökök már Buda felé közeledtek, apátsága könnyebben hordozható értékeivel Pozsonyba menekült, ahol egy háza és birtoka volt a monostornak. A következő másfél évtizedben az értékes ingóságok elkallódtak, egy részük az olműtzi bírák kezébe került; az apát hiába törekedett a király segítségével visszaszerezni azokat. 1526-ban Kisboldogasszony vigiliáján, tehát szeptember 7-én értek a törökök Budára. Ugyanazon a napon több más monostorral együtt a pilisit is kifosztották és felégették. Egy szerzetes bennégett. György barát vitte el a hírt Bécsbe a heiligenkreuzi apátnak, és az eseményeket bejegyezte egy kódex üres lapjára. Az apátság hat falvát is felperzselték a törökök. A szétszóródott szerzeteseknek nem volt hová visszatérniük. 1541-től a megszállás állandósult a monostor területén. Köveit később a törökök az esztergomi vár erősítésére hordták el. Az apáti címet és a még jövedelmező néhány birtokot királyi kegyből a világi klérus tagjai kapták meg.

Végre 1712-ben III. Károly király a monostor három falvát: a csallóközi Csákányt, Hont vármegyében pedig Szántót és Marótot és azzal együtt elvileg a pilisi apátságot is Nezorin Flóriánnak, a morvaországi Velenrád apátjának adta át, aki 1702-től már a pásztói apáti címet is viselte. A pilisi apátság színhelyét azonban a ciszterciek nem tudták visszaszerezni, mivel a pálosok, abban a hiszemben, hogy a romok az ősi szentkereszt, helyesebben keresztúri klastromuk maradványa, hamarabb birtokba vették. Téves véleményük alapján falut is telepítettek a romok közelébe tót-szlovák lakosokkal (1756), amit Szentkeresztnek (ma Pilisszentkereszt) neveztek el. A telepések azután a romokból kibányászták a még használható köveket. Végül törmelék és bozót borította el a megmaradt alapfalakat. Békefi Remig, a ciszterci rend történetírója, később zirci (és pilisi) apát 1891-ben kiadott művében, *A pilisi apátság története* első kötetében alapvetően igazolta, hogy a pilisszentkereszt romok a ciszterci apátság maradványai, ennek ellenére 1958-ig több építészettörténész továbbra is a pálosokénak tartotta. Végre 1961-ben Mérei István (*A klastrompusztai legendák nyomában*; Dorog) ásatások; majd Horváth István okleveles adatok nyomán igazolta (Vigilia 39/1974, 611–615), hogy a pálosok pilisi szentkereszt remetesége a Pilis hegy nyugati lábánál, a mai Klastrompuszta helyén állott. Pilisszentkeresztben 1967–71-ben folytattak nagyszabású feltárásokat Gerevich László irányításával, amelyek minden kétséget kizáróan bizonyítják az egykori épületek ciszterci eredetét és építészeti nagyszerűségét.

A pilisi apátságra vonatkozó összes lényeges dokumentációt, amelyek a fent elmondottakat igazolják, az olvasó megtalálhatja a szerző ez év folyamán megjelent *Repertorium Historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria* című művében a 141–153. oldalakon.